

УДК 94(477)"191/199"(092)

Т. В. Кузнець

Духовна еліта нації: Порфи́рій Демуцький

У статті узагальнено біографічні відомості про фольклориста, хорового диригента, композитора Порфи́рія Даниловича Демуцького. Вихідець із священницької родини, він здобув університетську медичну освіту і, оселившись в селі Охматів на Київщині, був лікарем, порадиником, учителем простого сільського люду. Зібрав і записав близько 700 народних пісень, займався їх обробкою, з місцевих селян створив величезний хор, який був відомий усій Україні. Наводяться фрагменти вперше видрукованого щоденника відомого громадського діяча, приятеля П. Демуцького, П. Ф. Курінного, які проливають світло на відповідні життєві обставини та причини розриву із виплеканим селянським хором. Цитовані у статті щоденникові записи є цінним джерелом для доповнення соціальної історії, історико-краєзнавчих та історико-біографічних досліджень.
Ключові слова: Охматівський народний хор, Порфи́рій Демуцький, Петро Курінний, Умань, еліта, народна пісня, Київська губернія, соціальна історія, біографістика.

В статье обобщены биографические ведомости о фольклористе, хоровом дирижере, композиторе Порфирие Даниловиче Демуцком. Выйдя из духовного сословия, он получил университетское образование, проживал в селе Охматов на Киевщине и был не только доктором, но и советником, и учителем для крестьян. Собрал и записал более 700 народных песен, из тамошнего сельского населения организовал народный хор, имевший известность во всей Украине.

Наводятся фрагменты впервые опубликованного дневника известного общественного деятеля, близко знакомого с П. Демуцким, П. Ф. Куринного, которые освещают малоизвестные жизненные обстоятельства и причины разрыва из созданным крестьянским хором. Цитированные у статье дневниковые записи есть ценным источником для социальной истории, историко-краеведческих и историко-биографических исследований.

Ключевые слова: Охматовский народный хор, Порфи́рий Демуцький, Петр Куринной, Умань, элита, народная песня, Киевская губерния, социальная история, биографистика.

The biographical information of folklorist, choral conductor and composer Porphyriy D. Demutsky has been summarized in the article. Derived from the priest family and lived in Ohmativ village in Kyiv region, he obtained a university medical education and, was a doctor, counselor, teacher of peasants. Demutsky had collected and recorded approximately 700 folk songs. He had also created a huge choir, which was known throughout Ukraine. The author emphasized that the great merit of P. Demutsky was strengthening the Ukrainian national church singing. "Liturgy" (for three-part uniform chorus) was a well-known in that area, which was the most distinctive shape in spiritual music.

Great changes took place in the biography of philanthropist, musician and teacher in 1917. He left his estate and his folk choir in Ohmatov village and moved to Kyiv. The reasons for that turn in his life were not mentioned in the biographical essays, as well as in the official autobiography.

Some fragments of the first printed diary of such well-known public figure, Demutsky's friend, Petro Kurinny have been presented in the article. Those fragments explained the relevant life circumstances and causes of the gap between him and his choir. Cited in the article phrases from the diary are a valuable resource to complement social history, local historical, historical and biographical researches.

The life of Porphyriy Demutsky was a vivid example of the fate of many Ukrainian spiritual and cultural elite representatives who selflessly tried to serve people, but were disappointed during social foundations breaking in the revolutionary period in 1917-1920. Revolution undermined the foundations of common morality and was the cause of deep disappointment and life dramas of intellectuals who tried to improve the lives of ordinary people.

Key words: Ohmat Folk Choir, Porphyriy Demutsky, Petro Kurinny, Uman, elite, folk song, Kyiv province, social history, biographical studies.

Демократизація суспільного життя в Україні створює умови для розширення науково-дослідних напрямів дослідження історії. Одним із них є історико-біографічний, який розвивається в рідчизні антропологічно орієнтованої соціальної історії і виник у межах "школи Анналів". Він має міждисциплінарний характер і успіх дослідження в цій царині деякою мірою залежить від синхронного дослідження інших сфер історичного знання. Та загалом він займає особну нішу в межах перетину історії, культури та антропології. А якщо зважити на те, що відмітною особливістю українського історичного процесу була перерваність державної традиції, відтак носіями української культури були не стільки державні інституції та громадські об'єднання, а окремі особистості. Тому складання їх найповніших життєписів

слугуватиме не тільки визначенню їх суспільної ролі та внеску в розвиток культури, а й збагачуватиме знання про історичний процес у цілому. Саме це надає актуальності історико-біографічним дослідженням.

Актуальності даному дослідженню додає і те, що воно присвячене яскравій особистості з когорти української духовної і культурної еліти – Порфирію Даниловичу Демуцькому, якому у 2015 році виповнилося 155 років від дня народження. Це по-перше, а по-друге, для його підготовки вперше використано нові матеріали, які проливають світло не тільки на саму непересічну особистість П. Демуцького і доповнюють власне відому його біографію, а більшою мірою доповнюють, так би мовити, колорит епохи, тобто в цілому доповнюють джерельну базу соціальної історії другої половини XIX – перших десятиліть XX століття. Маються на увазі зойно вперше опубліковані щоденники громадського діяча Петра Федоровича Курінного (1852–1931 рр.), який приятелював з П. Д. Демуцьким, шанував його талант і гостро переживав його розчарування. Вперше вводяться у науковий обіг матеріали, які допоможуть зрозуміти внутрішній світ Порфирія Демуцького, а ще більше доповнять історію селянства.

Отож, метою даної наукової розвідки є узагальнення біографічних даних про П. Д. Демуцького з урахуванням нововідкритих джерел, що сприятиме розширенню історичного знання в цілому.

З сучасних довідкових українських видань відомо, що Порфирій Данилович Демуцький (1860–1927 рр.) – фольклорист, хоровий диригент, композитор, педагог – народився в с. Янишівка на Київщині. У 1876–1882 роках навчався в Київській духовній семінарії, а потім на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1889 році. Співав у студентському хорі М. Лисенка і навіть був його помічником. Упродовж 1889–1918 рр. працював лікарем у с. Охматів тодішнього Уманського повіту Київської губернії. Зібрав і записав близько 700 народних пісень, займався їх обробкою. З місцевих селян організував народний хор, з яким виступав у багатьох містах України [1, с. 336].

А далі стрічки офіційної біографії переносяться П. Д. Демуцького до Києва, де він з 1918 року мешкав до самої смерті 5 червня 1927 року [2, с. 648]. Не говорячи чому він перебрався до столиці, залишивши обжиту садибу і справу свого життя – сільський хор з 200 співаків, біографи повідомляють, що в Києві він працював у Етнографічній комісії при ВУАН, читав курс народної творчості у

Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, брав активну участь у роботі Державної хорової капели "Думка" та хорової студії ім. К. Стеценка. 1921 року П. Демуцький брав участь у I Всеукраїнському православному соборі Української автокефальної православної церкви, займався підготовкою співаків і регентів на богословських курсах (1921–1924 рр.), до програми яких входило викладання співів. П. Демуцький – автор вокальних творів "Дума про Федора Безрідного" та на слова Т. Шевченка – "Заповіт", "Чернець", "Б'ють пороги". Його твори звучали на першому виступі українського хору УАПЦ, який відбувся 27 вересня 1919 р. в залі Купецького зібрання (нині філармонія).

Та, напевне, найбільшою заслугою Порфирія Даниловича Демуцького було утвердження українського національного церковного стилю. Особливо виразною в цьому напрямі є "Літургія" (для триголосого однорідного хору), яка була найхарактернішою формою в духовній музиці. Водночас майстер хорової справи, знавець народного співу, відтворив у "Літургії" мелодії сільської церкви. Літургійний цикл побудований на принципах простого криласного співу – змінне триголосся, розспіваність мелодії. До останніх днів свого земного буття П. Демуцький підтримував творчі зв'язки з професійними та самодіяльними хоровими колективами, активно пропагував народну пісню. Найважливіші збірки: "Народні українські пісні на Київщині" (1905 р.), "Українські народні пісні" (1951 р.), "Ліра і її мотив", "Українські народні пісні. Багатоголосся" (1954 р.).

Народився Порфирій Демуцький 26 лютого 1860 року в с. Янишівка Таращанського повіту Київської губернії. У його батька, сільського священика було восьмеро дітей: окрім Порфирія – ще три сини і чотири доньки. В автобіографії Порфирій Данилович згадував, що "первоначальне учився дома і в своїй сільській церковній школі, котра тоді була на високому по тодішньому стані. Мій отець, котрий сам був наглядателем церковних шкіл і любив дуже шкільне діло, добирав у своїй школі і додатніх учителів. Окрім грамоти в школі учили і співів і навіть із школярів був заснований хор, котрий виїздив до других сіл співати служби Божі, а часами і на примітивні концерти, де співались і (світські?) пісні. Особливо хор розцвів був, коли на чолі його стали учителі та дячки Радзівський, Крижановський, Шпаковський" [3, с. XXVII]. Саме тоді в Янишівці бував Микола Віталійович Лисенко, який обіймав посаду мирового посередника в Кривецькій волості, а батько його був повітовим предводителем дворянства в Таращі. В подальшому життєві шляхи П. Демуцького та М. Лисенка часто сходились.

Пригадуючи своє дитинство, П. Демуцький писав, що особливо любив церковні співи і завжди ходив на вечірню службу, де захоплювався співом свого батька. Про себе скромно зазначав, що "не мав ні голосу, ні слуху і участі у співах не приймав, аж поки не поступив в науку в подольську бурсу" [4, с. XXVII]. В десять років хлопця віддали на навчання до Києво-Подольського духовного училища. На той час він уже володів невеликим голосом і його було обрано до братського академічного хору, де він почав вивчати і музичну грамоту. В автобіографії про ті роки записав: "Я страшенно хотів співати... і часто бував на співах академічних півчих. Нотній грамоті я разом з всіма учився по обіходу і, по правді сказати, нічого не розумів, – но так по слуху потроху научивсь гласам і другим церковним напівам. В "высшому отделении" я попав в "училищну" церкву дячком, де неукоснітельно вів своє діло два роки з охотою і любов'ю. На обов'язаности дяка було звонити в три звоники, котрі були в домовій церкві при бурсі. Я і досі пам'ятаю ритм, якого там держались в звичайні празники і в незвичайні, в чому я проявляв своє усердіє" [3, с. XXVIII].

У 1876 році П. Демуцький склав іспит і був зарахований до Київської духовної семінарії. Роки навчання в семінарії стали пам'ятні тим, що співпали, за словами Порфирія Даниловича, з тією порою, "коли в Києві почало пробуджуватись національне почуття, особливо в зв'язку з хоровою діяльністю Миколи Лисенка. В його хорі негласно брали участь кілька півчих семінаристів з чудовими голосами. Виучані там пісні вони співали в класах на перемінах. Чудові мелодії народніх пісень, і особливо "Туман хвилями лягає" будив в наших серцях священний трепет і розжеврював огонь святого почуття рідного співу... Правда, то все було прикрито заслоною тодішнього загального заперету української пісні, українсько-го слова, через ту таємність воно було ще дорожчим" [3, с. XXIX].

Перебуваючи в селі під час канікул, молодий семінарист став занотовувати пісні, котрі селяни співали на роботах. Як потім він згадував, уловити характерні дуети вдалося не просто і цьому він навчився згодом від хору в Охматові. Але вже тоді, в Янишівці, – писав у автобіографії Демуцький, – йому пощастило "зразу попасти на солістку Варку Морозову, від котрої записав такі пісні: "Кувала зозуля", "Коли-б же я знала, як буду вмирати", "Ой не ходи Барабашу" [3, с. XXIX]. Та найбільше в той час він записав пісень у лірників, серед яких виділявся сліпий Радько Слюсар із сусіднього з Янишівкою села Богатирки.

Провчившись чотири роки в семінарії і склавши відповідні іспити, П. Демуцький вступив на медичний факультет Київського університету Св. Володимира. У 1889 році він закінчив навчання і, відкинувши пропозицію наукового керівника переїхати до Петербурга, поселився в Охматові Уманського повіту, де й одружився зі своєю землячкою Устиною Яновською. "Там я розпочав свою лікарську і науково-художню працю, – занотував у автобіографії П. Демуцький. Заснував лікарський пункт, де находили поміч селяни, почав збирати народні пісні, орнаменти, вишивки, а також організував селянський хор, котрий мені допомагав і збирати пісні і демонструвати їх на концертах" [3, с. XXXI].

Сторінки історії Охматівського хору гідні окремого дослідження, але дотично життєпису П. Демуцького наведемо його оцінку з автобіографії. "Концерти охматівського хору, котрі відбувались щороку в садибі, де я жив, а також і в других місцях, набирали з кожним годом все більшої популярності. На тих концертах репертуар складався з пісень у примітивній народній гармонізації, а хорова техніка була доведена до органного звучання. Весь матеріал заучувався і виучувався на слух без нот, репродукувався, як бездоганна декламація. Асонанс співаків і аудиторії був надзвичайний. А через те такі концерти, що єднали всіх селянських мешканців, набували з кожним годом все більшої популярності і ціни" [3, с. XXXI]. Ці стрічки автобіографії П. Демуцький писав у 66-річному віці, а хор, за його словами, існував уже 33 роки. Упродовж цього часу колектив з великим успіхом неодноразово виступав у Жашкові, Таращі, Умані, Одесі, Києві.

Один з концертів Охматівського хору в Києві відомий фольклорист К. Квітка описав так: "То були пам'яті гідні моменти в історії Української культури. Найбільша у Києві концертна зала була переповнена не тільки українською публікою... У тоні розмов цієї публіки, звичайно стриманому, тоді чулося щире очарування, вирази подиву злітали французькою, німецькою, англійською мовами, не говорячи вже про російську. Це був правдивий триумф народного артистичного хисту. Настрій аудиторії був піднесений, поважний, урочистий, який буває тоді, коли її покоряє справді велике мистецтво" [4, с. XXXVIII].

Досліджуючи діяльність Порфирія Демуцького як етнографа, той ж Климент Квітка віддає йому належну шану. "Момент пропаганди неторканого сільського співу становить справді гідну подяки сторону діяльності П. Д., в якій він, здається, не мав попередників на Україні. Цей момент мав далеко більше значення для громади (і

далеко більше цинився) в останній десятилітній період життя П. Д., коли він орудував тільки в Києві. Цими роками заслуга його полягала найбільше в тому, що він заохочував, гуртував, стимулював людей і пропагував ідею виконувати народні пісні в такій гармонізації, яку витворив сам люд, і з сільською манірою; завдяки його заходам, Київ не раз чув таке виконання, і тут міра успішності залежала від того, який коли був склад співаків, – бо правдиво удати сільську маніру могли тільки ті, що самі добре її знали з села; навчити її неможливо" [4, с. XLV]. В Охматівському хорі було близько 200 співаків. Це були люди різного віку: від дітей 8–10 років до 60-річних старих. Заняття хору проводились регулярно по суботах та неділях, у вільний від роботи час [5, с. 15]. Не важко зрозуміти, що керівництво таким колективом було справою не легкою і могло бути успішним тільки при великій любові до цієї справи.

Біографи П. Демуцького відзначають, що практична діяльність, а також його поодинокі висловлювання про народну пісню свідчать, що він був передовою людиною свого часу з яскраво вираженим демократичним світоглядом. Усе життя Демуцького було пройняте любов'ю до народу і творчою працею для нього. Цій справі однаково служили як його лікарська, так і музично-етнографічна діяльність. Інтерес Демуцького до трудового люду нерозривно зв'язаний з інтересом до народної творчості, яка є дзеркалом душі народу і його життя [5, с. 10]. У лекціях про народну пісню, які Демуцький читав у Києві в 1920-х роках, підкреслювалося: "Народна пісня і в словах, і в мелодії напіву – продукт колективної творчості, котра, як графічний апарат, зафіксувала вираз музичної потенції народного духу", "... вона являє собою простий завершений музичний твір, ... створений, натхненний колективом... народного генія. Проходячи через апарат народного колективу, пісня з'являється в такій формі, яка доступна всьому народові, зручна для сприймання, для засвоєння і для виконання" [5, с. 10].

Любитель і знавець народної пісні, лікар і мелантроп Демуцький, який добровільно оселився в селі, лікував селян і вивчав їх поетичне слово, змушений був залишити справу свого життя. В офіційній автобіографії, писаній у 1925 році, однією стрічкою зазначається: "В 1917-му році я переїхав до Києва, де і почав приймати участь в хорових працях..." [3, с. XXXI]. А чому ж залишений Охматів, садиба, славнозвісний хор? Про це в автобіографії ні слова, як врешті і в життєписах, складених за радянської доби. Тому

спробуємо віднайти відповідь на ці питання у нововідкритих джерелах.

Та спочатку ще раз звернімося до садиби Демуцьких в Охматові і до описів сільської ідилії.

Український композитор М. Лисенко назвав садибу Демуцьких за її красу "охматівським раєм". "Від небесного рай Демуцьких відрізнявся хіба тим, що потрапити сюди було легко і просто. Ні вдень, ні вночі не зачинялись двері будинку. З найвіддаленіших сіл Уманщини приходили хворі до Демуцького, знаючи, що і кабінет його, і серце завжди відкриті для бідних" [6, с. 90]. Людність Охматова він лікував безкоштовно. Лікуючи людей, Порфирій Данилович захоплювався фольклором, збирав народні пісні. Він використовував кожний зручний випадок, щоб записати нову цікаву пісню. "У кабінеті Демуцького в Охматові, крім письмового столу і лікарських крісел, стояла фісгармонія, і часто, прийнявши яку-небудь селянку і подавши їй допомогу, він просив її проспівати відомі пісні і тут же їх записував" [7, с. 4]. Донька тамтешнього священика С. Правосудович, з якою приятелював син Порфирія Демуцького Данило, у своїх спогадах писала: "У нас співало майже все населення... від малого до великого... під керівництвом лікаря Демуцького" [7, с. 5].

Ще люднішою оселя Демуцьких в Охматові стала тоді, коли син Данило вступив до Другої Київської гімназії. Тоді щоліта і під час канікул дім Демуцьких був наповнений гучною веселою молоддю – товаришами Дані по гімназії і близькими сусідами. Діти грали в різні ігри, каталися по дзеркальній гладіні величезного ставка, ходили на прогулянки. А вечорами, сидячи на веранді вони розмовляли, співали під акомпанемент Порфирія Даниловича. Нерідко він грав їм на фісгармонії або виконував під акомпанемент бандури яку-небудь старовинну думу [7, с. 5].

Близько знайомий з П. Демуцьким, Петро Курінний у жовтні 1918 року занотував у своєму щоденнику такі спогади про "охматівський рай", до речі, нав'яні співом Охматівського "Господи помилуй" на ектенії в Уманській Свято-Троїцькій церкві: "Как сейчас вижу: прекрасное солнечное утро...Освещен празднично дом Доктора Порфирия Даниловича Демуцкого... Крыльцо высокое, каменное живописно усажено публикой, состоящей из больных и разных просителей... Во дворе и в разных направлениях дорожек красивого парка группируются группы крестьянской молодежи, а из комнаты (докторского кабинета) несутся звуки гармоничного хорошего пения... Несутся далеко и красиво в отворенные окна... А хор

поет и доктор вторит ему на фисгармонии... Это, так называется, большая репетиция хора... Слушал я это пение и думал: сколько должно быть в этом сочетании прекрасного в природе – доброго, хорошего, сколько чувства, сколько доброты и правды, сколько неземного, благородного... И все это хорошее взято, как эссенция – любовью и добрым сердцем одного человека, который отдал высокой культуре человеческой души, свою душу... Спевка кончилась и громадный певческий хор при стройном и приличном строе... идет в церковь..." [8, с. 132]. Та цю світлу сторінку спогадів накрила похмура хмара реальної дійсності.

Ще раніше, у щоденникових записах за червень-липень 1918 року П. Курінний виклав розповідь охматівського поміщика Т. Д. Яневського про стан його помістя, де йдеться і про садибу Порфирія Демуцького. "Дом доктора Демуцького разграблен тоже. И кто же разграбил? Свои же охматовские крестьяне... Это же, котрым Порфирий Данилович (доктор-народник) врач, народный деятель, устроитель певческих хоров и всяких "Просвіт", попечитель школ и Член Училищных Отделений. В доме у него разграблены: аптека, музыкальные инструменты, мебель, платье и всякие вещи... Все это было пощажено большевиками, но разграблено местными крестьянами... Вот какова благодарность народа своему благодетелю! Это не люди, а хуже зверей... Сам доктор теперь поселился в Киеве, ради безопасности для его жизни, так как облагодетельствованные крестьяне даже не гарантировали безопасности и сохранение его жизни. И так, охматовцы, котрым Порфирий Данилович увековечил славу поющей братии и развитие культурное, надолго лишились своего "доктора-отца" и недостойны его возвращения" [8, с. 96]. От, здається, і відповідь на питання про причини залишення домівки – "охматівського раю" – і переїзду (втечі!) до Києва П. Демуцького.

Щоденник П. Курінного містить ще одне свідчення про розгром будинку Демуцьких в Охматові. Псаломник із Охматова Бродовський розповів автору щоденника, що "банда крестьян-розбойников напала на имущество доктора П. Д. Демуццкого и покончила с этим имуществом раз и навсегда, все разграбили... Не менее, как на тысяч полтора, и это грабили свои, охматовские крестьяне (курсив наш – Т. К.). Г. Бродовский, близко знающий филантропическую деятельность Демуццкого, возмущается, что крестьяне так не благодарны к тому, который всю жизнь, и здоровье, и средства отдавал на народное служение, который бесконечно их благодетельствовал" [8, с. 98].

Природно, що світлі спогади П. Курінного про Демуцького та його справу були затьмарені розповідями про гнів не вдячних селян. Стихийну руйнівну силу революційної доби, зумовлену класовим протистоянням, П. Курінний називає "клокочущим морем ада" і своє невдоволення її розмахом фіксує у щоденнику так: "Доктору... Разгромили его имущество, хищнически все разворовали, забрали и уничтожили святотатственно "все святое", которым прежде так благословенно восхищались... Изломанные и разбитые в куски музыкальные инструменты, и фисгармония в кустах, и ноты все лето валялись на берегу пруда и "никому не позволяли" неблагодарные крестьяне собирать этих остатков хотя бы как исторические драгоценности, хотя бы для воспоминания о том, что и их души когда-то цвели прекрасным неземным цветом... И имели в своей жизни хоть одну страничку прекрасного, доброго. Как-то чувствует теперь себя этот добрый, неподражаемый Доктор Порфирий Данилович, и каковы у него мысли и чувства при воспоминании своего добра и правды, которыми так любвеобильна его благородная душа..." [8, с. 133].

На основі вищезитованого щоденника П. Ф. Курінного можна заключити, що причиною "втечі" П. Демуцького до Києва була його образа на "не вдячних селян", які усе створене ним зруйнували. Зрозуміло, що ні в офіційній автобіографії, ні у створених у радянські часи життєписах про це не могло бути й згадки. А відтак біографія П. Д. Демуцького була не повною. Тому тільки ліквідація політичних нашарувань та відкриття нових історичних джерел сприятиме розвитку історико-біографічних досліджень.

Література

1. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004. Т. 2. – 2004. – 528 с.
2. Провідники духовності в Україні: Довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – К. : Вища шк., 2003. – 783 с.
3. Автобіографія П. Д. Демуцького // Етнографічний вісник / За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. – К., 1928. Кн. 6. – С. XXVII–XXXIV.
4. Квітка Климент. Порфирий Демуцький / Климент Квітка // Етнографічний вісник / За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. – К., 1928. Кн. 6. – С. XXXV–LXV.
5. Яценко Л. П. Д. Демуцький. Нарис про життя і творчість / Леопольд Яценко. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 46 с.

6. Лысенко Остап. Микола Лысенко. Воспоминания сына. – М. : Молодая гвардия, 1960. – 122 с.

7. Кохно Л. Данило Порфиروفич Демуцький / Леонід Кохно. – К. : Видавництво "Мистецтво", 1965. – 99 с.

8. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного / за ред. Ю. В. Торгала, Л. Д. Гарбузової. – Умань : ВПЦ "Візаві", 2014. – 428 с.